

УДК 159.947.23

ПРОБЛЕМНІ КРЕДИТИ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Демкова Д.Т., аспірант
кафедри прикладної психології

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті розглядаються основні напрями дослідження поняття проблемного кредиту зарубіжними та вітчизняними вченими. Проводиться аналіз кризи заборгованості або неправильного використання кредиту у зарубіжних дослідженнях. Описуються основні причини виникнення боргу та типологія поведінки боржника. Зазначається внесок вітчизняних учених у дослідження поняття заборгованості та відповідальності у використанні фінансових ресурсів.

Ключові слова: кредитні відносини, заборгованість, кредитний ризик, причини виникнення боргу, поведінка боржника, стратегії споживання.

В статті автором проаналізовані основні напрями дослідження поняття проблемного кредиту зарубіжними та отечественними ученими. Проводиться аналіз кризи задолженности или неправильного использования кредита в зарубежных исследованиях. Описываются основные причины возникновения долга и типология поведения должника. Указывается вклад отечественных ученых в изучении понятия долга и ответственности в использовании финансовых ресурсов.

Ключевые слова: кредитные отношения, задолженность, кредитный риск, причины возникновения долга, поведение должника, стратегии потребления.

Demkova D.T. UKRAINIAN AND FOREIGN TROUBLED LOANS AS TARGET OF RESEARCH IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCES

The article considers main direction of research of the troubled loan concept by foreign and native scholars. Made an analysis of debt crisis or improper use of loan in foreign investigations. Described main causes of incurring of debt and typology of debtor behaviour. Noted a contribution of native scholars to the investigations of the indebtedness concept and liability for the use of financial resources.

Key words: credit relations, indebtedness, credit risk, causes of incurring of debt, debtor behaviour, consumption strategies.

Історія розвитку кредитних відносин у незалежній Україні ще досить коротка. Але складалася вона на базі тих кредитних відносин, які існували в Радянському Союзі з його адміністративно-командною системою господарювання. Щоправда, у галузі кредитних відносин перехід від старої до ринкової системи господарювання здійснювався швидше, ніж в інших сферах життя нашої країни. Це пояснюється тим, що в основі цих відносин лежить наймобільніший ресурс – гроші. Але, на жаль, кредитні відносини в Україні після розпаду Радянського Союзу розвивались недостатньо, що негативно вплинуло на розвиток і стан економіки.

Міжнародне рейтингове агентство Moody's Investors Service прогнозувало зростання проблемних кредитів у банках України у 2015 році до 55% від загального обсягу кредитів з 35% у 2013 році [17].

Ця ситуація є наслідком стрімкого погіршення якості українських активів і згортання бізнес-активності в країні. Причин для цього достатньо: бойові дії у східних регіонах України, які позбавили банки можливості повноцінно працювати з портфелем по-

зичальників на території проведення АТО, втрати банків через анексію Криму, заборони на ведення банківської діяльності на тимчасово окупованій території. Учасники ринку не мають можливості у звичайному робочому режимі проводити розрахунки на проблемних територіях.

Проблема заборгованості у психології грошей виникла порівняно недавно. Однією з основних причин для розвитку досліджень з цієї теми можна вважати виникнення такого економічного явища, як кредити, а саме масовий характер цього способу отримання грошей. Соціальний психолог Д.В. Крюгер зазначає, що гроші – це, мабуть, найбільш емоційно значущий об'єкт у сучасному житті, і тільки їжа та секс – його найближчі конкуренти як загальні носії таких сильних і різноманітних почуттів, значень і прагнень.

Початок економіко-психологічних досліджень боргу було стимульовано зростанням проблемних позик в Англії в кінці 1980-х рр. Саме тоді з'являється перша серія робіт, що склали згодом основу для розробки систематичного підходу економічної психології до проблеми боргової по-

ведінки (Р. Бертоуд, Е. Кемпсон, П. Лунт, С. Лівінгстон та ін.).

Така категорія, як «борг», розглядалась лише в економічній психології; вона є порівняно новою галуззю вивчення, у якій були досліджені криза заборгованості або використання кредиту, поняття кредиту (керованого боргу) і некерованого боргу (кризового боргу). Зміна форм і методів отримання кредиту, а також соціального ставлення до кредитів припускає, що визначення боргу потребуватиме постійної ревізії та перероблення.

Використання кредиту пов'язане зі способом життя. Якщо людям з низькими доходами кредит дає змогу зводити кінці з кінцями, то людям з відносно високим доходом – підтримувати високі майнові запоти. Великий інтерес викликає проблема управління кредитним ризиком споживачів, тому що після придбання в кредит товарів тривалого користування може виникнути ситуація, коли не буде фінансових ресурсів для відшкодування позички. Необхідно зрозуміти характер і прояв внутрішніх уявлень про фінансові проблеми кредитного ризику. У сучасних умовах потрібне більш докладне дослідження практичних обставин боргу. Існує багато комбінацій різних видів заощаджень і боргів, а стратегії споживання людей становлять деякий континуум: від тих, хто не має ні боргів, ні заощаджень, – до тих, хто має різні форми того й іншого.

У руслі економіко-психологічного підходу був також вперше запропонований аналіз кризи заборгованості або неправильного використання кредиту (дослідження П. Каруена, А. Хертропа, Р. Лейг-Пембертона, Г. Паркер, С. Лі, П. Веблей, С. Велкер та ін.). Своє наукове оформлення дана проблематика знайшла в дисертаційних роботах Д. Бегуела і Дж. Кіма.

Американський дослідник Л. Метьюз вказує на низку можливих причин заборгованості, наприклад економічних, соціальних і психологічних. Часто причиною боргів може стати бажання людини підвищити власну самооцінку шляхом купівлі великої кількості речей та витрати великої суми грошей. Інколи фінансові заборгованості пов'язують із несвідомим негативним ставленням до грошей, тоді, як наслідок, виникає несвідоме бажання позбутися їх. Або, навпаки, люди витрачають багато грошей через незадоволення певними аспектами у власному житті та бажують у такий спосіб тимчасово позбутися негативних почуттів. Також спосіб поведінки з грошима може залежати від сім'ї та сімейних традицій. У кожній сім'ї є певна стратегія використання фінансових ресурсів, яку наслідують діти в процесі виховання. У зрілому віці осо-

ба може повторювати її чи, навпаки, діяти всупереч сімейним традиціям [11]. С. Лі, П. Веблей та С. Велкер у дослідженнях проблеми заборгованості виділили низку факторів, що впливають на поведінку, яка призводить до заборгованості. На їхню думку, до таких факторів можна віднести:

- позитивне соціальне ставлення до боргів (це пов'язують із розповсюдженням такого явища, як кредит, який вважають оптимальним засобом отримання коштів для купівлі товарів і послуг);
- процес економічної соціалізації (якщо в сім'ї заборгованість вважається допустимим явищем, то це породжує таку ж модель поведінки в наступних поколіннях);
- соціальне порівняння (коли людина порівнює себе з невідповідною за фінансовими можливостями референтною групою, бажаючи в такий спосіб бути такою, «як усі»);
- невміння розпоряджатися власними фінансовими ресурсами;
- нераціональна споживацька поведінка;
- зовнішній локус контролю особистості [14].

Дослідники Мерріл і Рейд розробили типологію, в основі якої лежить типологія особистості К. Юнга. Вона представлена чотирма типами, які виявляють певні психологічні особливості поведінки у використанні фінансових ресурсів:

1. «Чуттєві» (наївний тип) – особи чутливі, приємні, проте імпульсивні та недисципліновані. Вони вважають гроші нечистими та шкідливими для відносин і тому намагаються уникати їх.
2. «Ті, що думають» (аналітичний тип) – наполегливі, вимогливі, але нерішучі та ригідні. У фінансових питаннях схильні перестраховуватись і зволікати з прийняттям рішень та їхньою реалізацією; для них головне – це безпека.
3. «Ті, що сприймають» (імпульсивний тип) – реалістичні, незалежні, рішучі, однак можуть бути жорстокими та різкими. У фінансовій сфері рішучі та вимогливі, проте схильні переоцінювати власні можливості.
4. «Інтуїтивні» (експресивний тип) – честолюбні, ентузіасти, але імпульсивні та недисципліновані. У фінансових питаннях вони оптимісти [3].

Професор Університету Ексетера (Великобританія) Стівен Лі у своїй доповіді на Міжнародній конференції з розвитку поведінкової економіки та економічної психології виділив три основні групи відхилень від раціональності (три психологічні причини виникнення боргів):

- 1) евристика, забобони та соціальний вплив, які змушують людей під час прийнят-

тя рішень йти найпростішим шляхом, покладаючись при цьому на поширену думку;

2) чесність, альтруїзм та інші моральні норми, які зобов'язують людей думати про те, які наслідки матимуть прийняті ними рішення для інших;

3) міопія – люди схильні недооцінювати ефект, який їхні нинішні дії матимуть через кілька років [11].

Американський психолог Ансельм Басано вважає, що існує чотири типи боржників. Перший тип – «панікери»: знову й знову займають кошти, щоб розплатитися з боргами; вони не здатні правильно визначати пріоритети та послідовність у термінах погашення заборгованості, у результаті чого ще більше заплутуються. Другий тип боржників – «плакальники»: спочатку заперечують сам факт наявності боргу, а потім починають бідкатися, шукати пом'якшувальні обставини, перекладати провину на кредиторів, компанії зі збору боргів. Третій тип – «раціоналісти»: визнають наявність боргів; вони добре планують розміри та терміни погашення простроченої заборгованості, точно слідує графіками погашення, легко та впевнено складають схеми погашення боргу. Четвертий тип – «шахраї»: свідомо йдуть на обман і не збираються віддавати борги добровільно.

Дж. Бечмен в основу класифікації дебіторів поклав принцип «ставлення до грошей і видатків»:

1. Безтурботні – не відкладають грошей і у фінансовому плані живуть тільки сьогоднішнім днем.

2. Наївні – не усвідомлюють або не хочуть усвідомлювати, до яких наслідків можуть призвести занадто великі суми боргів.

3. Жертви долі – з цієї категорією відбулася яка-небудь катастрофа. Дебітор у цій ситуації не зміг проявити достатню холоднокровність і стресостійкість, у результаті чого почав котитися в «боргову» прірву.

4. Марнотратні – витрачають більше, ніж реально можуть собі дозволити.

5. Неетичні – з самого початку вирішують, що повертати борги вони не будуть.

6. Зубожілі – не мають достатніх коштів до існування і беруть гроші в борг [2].

Беручи до уваги наявні дослідження зарубіжних науковців, можна зробити висновок, що вчені акцентували увагу на вивченні причин заборгованості та поведінки боржника. Вони не пов'язували поняття «кредит» з відповідальністю особистості, яка взяла на себе зобов'язання погашення боргу.

В Україні та країнах пострадянського простору кредитно-банківські відносини зародились набагато пізніше, на відміну від країн зарубіжжя. Тому поняття кредитної

заборгованості та проблемних кредитів є досить новими та недостатньо вивченими. Проте навіть наявні дослідження не поєднують поняття заборгованості та відповідальності.

У вітчизняній психології відповідальність розглядалась переважно в конкретній діяльності, як властивість особистості, і всі експерименти мали формувальний психолого-педагогічний характер. При цьому зовнішнім показником реальної поведінки служила міра здійснення того чи іншого обов'язку (С.Л. Рубінштейн, І.О. Кочарян, К.О. Абульханова, Л.І. Дементій, З.М. Борисова, З.Н. Борисова, Л.І. Божович, В.А. Горбачова, А.І. Жайворонків, К.А. Клімова, Л.С. Славина, Ж.Е. Завадська, Л.В. Шевченко, Л.А. Сухінська, В.С. Агеев, Л.І. Грядунова, К. Муздибаєв, Т.Н. Сидорова, Н.Д. Табунів, Н. Головка, А.Ф. Плахотний, С.Ф. Анисимов, А.І. Грядунова, В.П. Прядейн, О.Г. Спіркін, К. Муздибаєв та ін.).

Здатність людини передбачати результати своєї діяльності, ставити перед собою завдання, які під силу реалізувати, успішно планувати доцільність своїх практичних дій – найважливіша умова раціональної упорядкованості людських стосунків відповідно до об'єктивних законів суспільного розвитку.

Активна діяльність суб'єкта узгоджується з почуттям і усвідомленням відповідальності й передбачає визначення мотивів, мети, почуття моменту (бажання діяти задля досягнення мети); раціональний момент (свідомий підхід до діяльності, передбачення її наслідків); момент вибору й ухвалення рішення; діяльність для реалізації прийнятого рішення; внутрішня самооцінка вчиненого, його наслідку з погляду суспільної моралі, загальнолюдських цінностей. Чим більш очевидний для суб'єкта зміст його буття, тим більш відповідальними та моральними є його вчинки.

Зі зв'язку суб'єкта й об'єкта відповідальності впливає часова перспектива поняття:

– відповідальність за зроблену дію – ретроспективний аспект;

– відповідальність за те, що необхідно зробити, – перспективний аспект (на нього звертає увагу С.Л. Рубінштейн). Відповідальність за майбутнє – це результат здатності суб'єкта усвідомлювати особисту відповідальність за здійснення своїх обов'язків і передбачати наслідки своєї власної діяльності.

Особливо цікавим є дослідження М.Ю. Семенова щодо співвідношення грошової поведінки з такими соціальними механізмами, як цінності, установки, атитюди. Він

зазначав, що «гроші в психологічному дослідженні можна розглядати в межах різних сталих у психології предметів дослідження (предметна орієнтація) як ціннісну орієнтацію в системі цілей життя (термінальна або інструментальна цінність)» [9].

Основні моделі ставлення до боргу та кредиту були виділені в результаті соціологічного дослідження російським вченим Д.О. Стребковим:

1. Люди, які періодично відчувають брак грошових коштів для здійснення великих покупок і надають перевагу заощадженню, замість того щоб використовувати позикові кошти. Це найбільш консервативна щодо кредиту група, яка воліє спиратися виключно на власні сили. Деякі з цих людей принципово не беруть гроші в борг, інші намагаються пристосовуватися та економно витратити наявні грошові кошти, треті бояться, що згодом не зможуть розплатитися з кредиторами.

2. Люди, схильні більшою мірою користуватися неформальними кредитами, позиками в родичів, друзів або знайомих. Їх не влаштовує сучасна система банківського кредитування й ті умови, на яких сьогодні надається кредит, тому вони воліють використовувати можливості своїх соціальних мереж, вдаючись до неформальної матеріальної допомоги, а кредит розглядають для себе як крайній варіант. Як правило, ці люди достатньо забезпечені та мають друзів і знайомих, здатних позичити їм у разі потреби необхідну суму грошей.

3. Люди, схильні більшою мірою користуватися банківськими кредитами. Під цю категорію підпадають або громадяни, які вже брали кредит (через магазин або безпосередньо в банку), або ті, хто хотів би це зробити в майбутньому. Не беруть кредит люди через різні обставини, але найчастіше проблема полягає в тому, що потенційний позичальник не відповідає формальним вимогам банку або потрапляє до «групи ризику». Особливо актуально це для молодих сімей, які мають маленьких дітей, пенсіонерів, осіб, які мають невисоку офіційну («білу») зарплату. Багато з тих, хто одного разу вже скористався кредитом, залишаються його активними прихильниками. Свої майбутні фінансові стратегії вони воліють розглядати саме з погляду формального, банківського кредиту. При цьому серед позичальників є й ті, у кого перший досвід отримання кредиту виявився швидше негативним. Утім, результати дослідження показують, що наявність досвіду здебільшого не знижує бажання людей брати кредит надалі. Як правило, у цих респондентів достатньо власних коштів для покупки, і вони

беруть кредит лише для того, щоб отримати нові відчуття.

4. Люди, що не потребують додаткових коштів; ті, кого цілком задовольняє їхнє поточне матеріальне становище. До цієї групи належать люди з різним рівнем матеріального становища: від малозабезпечених пенсіонерів до сімей, що мають відносно високий рівень доходу, які більш-менш міцно «стоять на ногах» (мають постійну роботу, стабільний зарібок, квартиру, дорослих дітей). Відповідно, у першому випадку відсутність потреби в додаткових коштах зумовлена пасивністю, задоволеністю своїм становищем, а в другому – відсутністю яскраво вираженої мети. Ті люди, чиє становище більш-менш стабільне, ставляться до кредиту спокійно, хоча й розглядають для себе можливість надалі використовувати кредитні схеми. Причому мотивують це необхідністю придбання в майбутньому яких-небудь справді дорогих речей [10].

У сучасній українській психологічній науці нечисленні дослідження коректувальних аспектів відповідальності представлені роботами І.О. Кочаряна, у яких автор наголошує, що корекція відповідальності є формою психологічної роботи, орієнтованою на формування або посилення відповідальної поведінки особистості, усвідомлення міри особистої відповідальності за те, що відбувається в житті людини, а також на створення позитивного ставлення особистості до можливості взяти на себе відповідальність у всіх сферах життєдіяльності.

С.Л. Рубінштейн зазначає, що суб'єкт своїм відповідальним ставленням до життя спонукає до руху вперед, долаючи обставини, ситуації, борючись, він відстоює її вищий сенс, не даючи розчинити себе в поточній ситуації, дрібних почуттів, щосекундних бажань. Він виділяє ряд вимог до поведінки особистості, що визначають її успішність, які, на наш погляд, можна позначити як параметри відповідальності: самоконтроль, дотримання дисципліни, здатність відмовлятися від розваг, щоб підготувати завдання, своєчасне виконання завдання [8].

К.О. Абульханова-Славська розглядала відповідальність як форму добровільного прийняття необхідності й висунула положення про те, що реалізація цієї необхідності відбувається «у формах, які суб'єкт визначив сам для себе». Суб'єкт розглядає себе як відповідальну особистість і сам визначає міру відповідальності, «сам визначає критерії, згідно з якими обмежує межі своєї активності, сам усе контролює» [1].

На думку Л.І. Дементій, ефективність і оптимальність вирішення багатьох життєвих ситуацій залежить від готовності чи

неготовності особистості брати на себе відповідальність і від здатності особистості реалізувати відповідальну поведінку [4].

Більш докладно ми вже описували думки вітчизняних вчених стосовно досліджуваного питання в попередніх статтях [5; 6].

Висновки. У результаті проведеного теоретичного дослідження виявлено, що проблема відповідальності в контексті кредитно-банківських відносин є недостатньо вивченою та досить перспективною. Ми вважаємо, що саме наявність відповідальності спонукає особистість до сумлінного виконання зобов'язань за кредитним договором. Тому в нашому дослідженні ми вирішили поєднати ці два поняття – «кредит» і «відповідальність». У перспективі завданнями наших досліджень будуть такі: зробити спробу вирішення проблеми кредитної заборгованості в нашій країні шляхом виявлення завідомо несумлінних платників ще на стадії оформлення кредитного договору та дослідити процес реалізації відповідальності в часовому аспекті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр. пер. с фр. – М. : Рудомино, 2001. – 93 с.
3. Дейнека О.С. Экономическая психология : [учеб. пособие] / О.С. Дейнека. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 160 с.
4. Дементий Л.И. Ответственность в семейных отношениях / Л.И. Дементий // Актуальные проблемы психологии : сб. науч. тр. / под общ. ред. Л.И. Дементий. – Омск : Омск. гос. ун-т, 2000. – 102 с.
5. Демкова Д.Т. Феномен відповідальності як об'єкт психологічного аналізу / Д.Т. Демкова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія». – 2014. – Випуск 56. – № 1121. – С. 18–22.
6. Демкова Д.Т. Підходи до вивчення відповідальності та критерії відповідальної поведінки / Д.Т. Демкова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Додаток 2 до вип. 35. – Том I (13): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис. – 2015. – С. 143–149.
7. Лунт П. Психологические подходы к потреблению: вчера, сегодня, завтра / П. Лунт / Пер. с англ. // Иностранная психология. – 1997. – № 9. – С. 8–16.
8. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР. – 1976. – 416 с.
9. Семенов М.Ю. Исследование понятия «деньги» методом ассоциативного эксперимента / М.Ю. Семенов // Вестник Омского университета. – 2003. – № 3. – С. 139–142.
10. Стребков Д.О. Модели кредитного поведения и факторы, определяющие их выбор / Д.О. Стребков // Социологические исследования. – № 3. – 2007 – С. 52–62.
11. Развезья «иллюзию денег» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.hse.ru/news/edu/21621373.html>.
12. Engelberg E. Attitudes and Emotional Intelligence / E. Engelberg, L. Sjöberg // Journal of Applied Social Psychology. – 2006. – Volume 36. – Iss. 8. – P. 2027–2047.
13. Lea S.E.G. The economic psychology of consume debt / S.E.G. Lea, P. Webley, R.M. Levine // Journal of economic psychology. – 1993. – Vol. 14. – P. 85–119.
14. Lea S.E.G., Webley P., Walker C. M. Psychological factors in consume debt: Money management, economic socialization, and credit use / S.E.G. Lea, P. Webley, C. M. Walker // Journal of economic psychology. – 1995. – Vol. 16. – P. 681–701.
15. Goldberg H. Money Madness: The Psychology of Saving, Spending, Loving, and Hating Money / H. Goldberg, R. E. Lewis. – Wellness Institute, Inc.. – 2000. – 268 p.
16. Tatzel M. «Money worlds» and well-being: An integration of money dispositions, materialism and price-related behavior / M. Tatzel // Journal of Economic Psychology. – 2002. – Vol. 23. – P. 103–126.
17. В банках Украины проблемные кредиты в 2015 году вырастут до 55% [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://economics.unian.net/finance/1020527-v-bankah-ukrainyi-problemnyie-kredityi-v-2015-godu-sostavyat-do-55-moodys.html>.